

A megszilárdulóban és a visszaszorulóban levő névszóragok Tinódi Hoffgreff-féle kiadásában

1. A *Magyar nyelv történeti nyelvtana* kései ómagyar kori névszóragozásról szóló fejezete „korlátozottabb használatú elemek” minősítéssel a következő morféákat sorolja föl: „Visszaszorulóban levő ragok

1. -t	locativus
2. -á/-é	lativus
3. -ul/-ül	ablativus
4. -ént	essivus-formalis

Keletkezőben levő ragok

1. -ként	essivus-formalis
2. -nként	distributivus
3. -stul/-stül	sociativus
4. -kor	temporalis”

(Korompai, 1992: 335). Alább, a keletkezéstörténeti kérdésekről szóló fejezetben a keletkezőben levőknek minősítettekén kívül a melléknevekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez járuló két ragra (-szor/-ször/-ször, -(s)t), továbbá néhány erősen korlátozott használatú ragszerű elemről (-lan/-len, -lag/-leg, -né) megállapítja: „az egész csoport közös jellemzője az, hogy kialakulásuk, fokozatos terjedésük, egész alaki és funkcionális viselkedésük a kései ómagyar kor adataiból tárul elénk” (KOROMPAI, 1992: 361). Ugyanazon fejezetben a *képpen* még névutói elemként szerepel (KOROMPAI, 1992: 364). Dolgozatom célja az említett tizennégy morféma gyakoriságának és alaki viselkedésének vizsgálata Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekeinek Hoffgreff Györgytől Kolozsvárott nyomtatott 1554-es kiadásában, és számba veszem azokat az eseteket, amikor Heltai Gáspár az 1574-ben kiadott *Cancionale* című énekgyűjteményében jelentősebb változtatással közli a szóalakokat. A vizsgálat által – amely a korai középmagyar névszóinflexiót korpusznyelvészeti módszerekkel tanulmányozó PhD-disszertáció része – képet kaphatunk arról, hogy a korai középmagyarban miként változott meg a névszóragozási rendszer mozgásban levő tagjainak pozíciója: a visszaszorulóban levő ragok még korlátozottabb használatúvá váltak-e, a kései ómagyarban keletkezőben levők

gyakoribb, megszilárdultabb elemekként szerepelnek-e, illetőleg arról, hogy milyen alaki változatok jellemzőek Tinódi raghasználatára, és melyeket nem tartotta Heltai elfogadhatóknak. A feldolgozott korpusz nagysága körülbelül megegyezik a TNYt. által a kései középmagyarból merített 270 000 n-nel: mintegy 290 000 n, így jól összevethetők a számadatok: minden rag esetében közlöm a kései középmagyar kor és ezen korpusz gyakorisági adatait. Szám-ba veszem még az alakváltozatokat is, és elegendő adat birtokában jellem-zem a más morféimákhoz való kapcsolódásuk jellegzetességeit.

2. Elsőként a visszaszorulóban levők adatait veszem sorra.

2.1. A locativusi -t adatai¹: „*Constantinapolt* meg lata lako hazát” (Szulimán²), „*Kæles éræt* azfæld nepe rá talala” – *Kæleferet*³ (Erdély 2). Ele-ven ragként csak helységneveken szerepel két szóalak két előfordulásában. Néhány adattal megtalálható még a -kor rag névutói előzményéből keletke-zett és egyéb, feltehetőleg az adverbiummá válás átmeneti fázisában levő névmási határozószói alakokon (*akkort*, *mikort*, *mihelt*, *soholt*). Az előbbie-k miatt ezeken a korabeli nyelvérzék számára esetleg a rag viszonylagos ele-venségének a képzetét kelthette a -kor használatának terjedése (l. ott).

A kései középmagyar korpuszának adatai: összes előfordulás: 1, átlagos (10 000 n-ben⁴): 0,04; Tinódi: összes: 2, átlagos: 0,07. Jelentős változás tehát nem tapasztalható, a rag a kései ómagyar kori korlátozott használati körében tovább él. A -t locativusragos helynevek mellett (amelyek csak ezzel fordul-nak elő) 66 szerepel -ban/-ben (pl.: *Szaßfebesben* (Erdély 1.), *Egærben* (Eger 2.), *Bechben* (Kurfurst) stb.), 14 -n/-on/-ën/-ön raggal (pl.: *Mohachon* (Erdély 1.), *Dioßegen* (Erdély 2.), *Egræn* (Eger 4.) stb). A -ban/-ben gyakoriságát be-

¹ Az adatokat betűhíven idézem. Töreksem arra, hogy minden írásváltozatból idéz-zek. Ha egy rag egy írott változatára kettőnél több példa van, akkor csak egy-két példát említek, egyébként az összes adatot közlöm.

² A históriás énekek rövidített címeinek a feloldása az eredeti kiadás tartalomjegy-zékének jelölése alapján: Erdély 1–5: A₁, C₁, D₃, E₃, F₄; Szeged: G₄; Temesvár: I₂; Ali basa: L₃; Ördög Mátyás: M₂; Eger 1–4: N₂, P₁, R₁, S₃; Summa: V₃; Terek Já-nos: Y₃; Kurfurst: a₁; Léva...: c₁; Dávid: e₁; Judit: f₄; Hadnagyok...: h₂; Szulimán: h₄; Részögösök...: k₁; Buda: k₄; Príni: l₃; Verbőczi: m₂; Szalka: n₁; Varkucs: o₁; Kapitán: p₃; Udvarbírák...: q₂.

³ Amennyiben jelen vizsgálat szempontjából van jelentősége, a Hoffgreff-féle ki-adásból idézett sorok után gondolatjellel elválasztva közlöm a Heltai 1574-es *Cancional*éjában másként szereplő adatokat. Az irreleváns módosítások esetében ettől eltekintek.

⁴ Az átlagos előfordulás adatai a továbbiakban is a 10 000 n-ben való előfordulást jelentik.

folyásolhatja az is, hogy gyakran található bokorrimben, pl.: „Vaydaknac Hauafelföldében Molduaban / Bekæknec Bafaknac it Magyar orþagban / Melléd fűessénec ez Erdely orþagban / Parancholatod berent hatta Bolgalatba.” (Erdély 2.)

A teljes tőhöz kapcsolódó *-t* rag bizonyára geminált lehetett, ám egyik kiadás sem jelöli a szóvégi geminált toldalékokat kettőzött betűkkel, így írott alakváltozatokat nem tudok bemutatni (a tövéghangzó minőségének eltérése ennek a dolgozatnak nem tárgya).

Kapcsolódásmódjáról ilyen kevés adat alapján nem lehet érdemlegesen nyilatkozni. Megállapítható, hogy Tinódi még a helyneveknek a mainál szélesebb körén használhatta a ragot (*Constantinapolt*).

2.2. A lativusi *-á/-é* adatai: „Mint az Basac hogy *Egre* igyekæznec” – *Egré* (Eger 1.), „Huzzon negy gyalogual *Egre* erenec” – *Egré* (Eger 1.), „Aßbon Paranchola *Enijeddé* gyælnénec” – *Enyeden* (Erdély 2.), „Gyælelebe *Enyedde* az æ hijueiuel” (Erdély 2.), „Hogy az viadalra *Þegedde* el iuthatna” – *Szegedde* (Szeged), „Erre ra gondola *Vacza* el be þalla” (Ördög Mátyás), „*Varadda* indula Barat Lengyel vrakual” – *Váradá* (Erdély 1.), „Frater G *Varadda* aßt ne hogy meg halla” – *Váradá* (Erdély 1.) stb. 5 szóalak 24 előfordulással, eleven ragként csak helyneveken.

A kései középmagyar törzsanyagában nem volt példa a morfémára. Tinódi: összes: 24, átlagos: 0,83. A viszonylag nagyszámú adatból 17 az *Eger* névhez kapcsolódik, amely gyakran előforduló tulajdonnév Tinódinál. Erre való tekintettel kell megítélni a morféma gyakoriságát. Az öt helynév közül három előfordul *-ba/-be* raggal: *Egærbe* (Varkucs), *Þegedbe* (Szeged), *Bihar varádba* (Erdély 2.), ám ezek közül két esetben a bokorrim miatt választhatta Tinódi ezt a megoldást. Más nevek közül 73 szerepel *-ba/-be* (pl.: *Chyabragba* (Léva...) stb., itt is szerepet játszik a bokorrim és a felsorolás mint alakzat: „Azon meg bufula hamar el irata / Bekæknec Vaidaknac az foc tißt tartoknac / Zondaban az varba es az *Eþtergamba* / *Simon tornyaba Pechbe Szekæs Feiérubarba.*”), 30 *-ra/-re* raggal (pl.: *Aradra* (Szeged), *Hatuanra* (Varkucs) stb.). Nem érdektelen apróság, hogy Heltai az egyik *Enyedde* alakot *Enyeden*-re módosítja, bizonyára szokatlannak találta az archaikusabb alakot.

A rag a mássalhangzós tövek konszonánsát geminálja. A Heltai-féle kiadás a *Várad* néven ezt nem jelöli. Szinte mindig jelöli azonban az időtartamot ékezettel.

Az *Eger* esetében az *-á/-é* annak melléktövéhez kapcsolódik, itt gemináció helyett a kétnyíltszótagos tendencia érvényesül, ami feltehetőleg a likvida miatt alakult így (vö. KOROMPAI, 1992: 403).

2.3. Az ablativusi **-ul/-ül ~ -ol/-öl** adatai: „Io Meczkei Iftuant *Egræl* bochatac” (Eger 1.), „Szolgajkban *Egræl* k_i bochatanac” (Eger 2.), „*Egræl* egy gyalog tizedes kij mene” (Eger 4.), „Szabo Imre *Egræl* Szarusas kœbe iuta” (Eger 4). 1 szóalak 4 előfordulással: kizárólag az *Eger* helynévben.

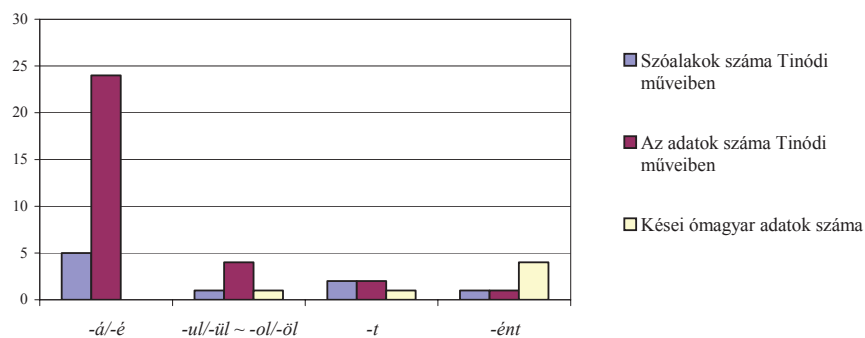
Kései középnyugari: összes 1, átlagos: 0,04; Tinódi: összes: 4, átlagos: 0,14. Tekintettel arra, hogy a rag használata csupán egy névre korlátozódik, nem számíthatjuk eleven rendszertagnak. Az *Eger* előfordul a *-ból/-ből* raggal is: *Egærbæl* (Summa), *Egerbæl* (Varkucs). Más nevek *-ból/-ből*-l: *Peftbæl* (Varkucs), *Vaczbol* (Ördög Mátyás), *Budabol* (Szalka) stb., összesen 33 helynévben, és *-ról/-ről*-l: *Budarol* (Erdély 1.), *Deuarol* (Erdély 1.) stb., összesen 5 helynévben.

Az *-ul/-ül ~ -ol/-öl* alaki viselkedéséről és kapcsolódásmódjáról ilyen kevés és korlátozott használatú példa mellett csak annyit állapíthatunk meg, hogy Tinódi az eredetibb felső nyelvváltság változat helyett a középső nyelvváltságot használta.

2.4. Az essivus-formalisi **-ént** adata: „Harminczkettæt egy *fegyueræsént* leléc” (Kurfirst). 1 szóalak 1 előfordulással.

Kései középnyugari: összes: 4, átlagos: 0,15. Tinódi: összes: 1, átlagos: 0,03. A rag kései középnyugari kori sorsáról a TNYt. is megállapítja: „olyan toldalék is akad, mely ekkor jelentkezik először, de máris a visszaszorulás jeleit mutatja (*-ént*)” (KOROMPAI, 1992: 361). A raghalmozással keletkezett morfémat névutói szinonimája, a *szerint*, és az újkeletű, hozzá alakilag is közel álló *-ként* szorítja ki, mint láthatjuk, a korai középnyugarra majdnem teljesen.

A visszaszorulóban levő névszóragok Tinódi históriás énekeiben és a kései ómagyarban

2.5. A visszaszorulóban levő primér helyviszonyragok külön részrendszert alkotnak a névszóragok rendszerén belül. A korai középmagyarra már csupán helyneveken élnek önálló ragként. Gyakoriságukat az is befolyásolhatta, hogy egyes típusaikat a rendelkezésre álló bőséges elemkészletből csak bizonyos ragokkal látták el. A TNyt. szerint is: „a hagyomány szerepét (...) azért kell különösen hangsúlyozni, mert a tulajdonnevek életében ennek meghatározó szerepe van.” (KOROMPAI, 1992: 404.) Tinódinál pl. azért szerepel nagyobb számban az *-á/-é*, mert gyakran előfordul az *Egré* hagyományos alak. A primér ragok később még a helyneveken is korlátozottabb használatúakká váltak. Az *-ul/-ül* ~ *-ol/-öl* esetében ebben szerepet játszhatott az, hogy a szinonim szekundér ragban az *l* továbbélt: *Egræl* ~ *Egerből*, és az alakilag részlegesen megegyező ragok közül a szélesebb körben használatos újabb győzött.

3. Alább a megszilárdulóban levő ragok következnek.

3.1. Az essivus-formalisi *-ként* adatai: „Az nagy kár vallafán *korosként* bankodic” (Szeged), „*Korofkent* kæuete az kiralnac vala” – *Korosként* (Erdély 1.), „*Mikent* az fijas tyc Barnya ala veði” – *Miként* (Erdély 4.), „*Mikent* meg vøttéc veg Temes varat” (Summa) stb. 2 szóalak 6 előfordulással.

Kései középmagyar: összes: 2, átlagos: 0,07. Tinódi: összes: 6, átlagos: 0,21. Kismértékben megnő a gyakorisága, azonban a rag továbbra is elsősorban a *miként* alakban, névmástövön fordul elő (vö. KOROMPAI, 1992: 364). Berrár Jolán a tartalmas jelentésű főneveken, melléknéveken stb. való használatát tartja a raggá válás biztos jelének (vö. BERRÁR 1957: 22–35). Két adatban találhatjuk ilyen származékon, azonban a *korosként* szóalak a XVI. században adverbiumként használatos, jelentése Tinódi énekeiben is: ‘mindenkor’ (l. a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótár *korosként* szócikkét). A korábban gyakran időt jelentő szóhoz járuló *-nként* (pl.: TelK. 377: „legenec az hugok *koronket* es mindenkoron az æ lelky esmeretiket meg hanný es meğ vetny” – vö. BERRÁR 1957: 57.) ‘semper’ jelentésének analógias hatásáról lehet szó. Szinonim ragjaként szerepel a kései ómagyarban még névutóinak minősített, ám a korai középmagyarra nála gyakoribb raggá vált *-képpen* (l. ott).

A *-ként*-nek alakváltozatai nincsenek Tinódi énekeiben. A Heltai-féle kiadásban már következetesen jelölve van a hosszú magánhangzó.

Amint az a szekundér ragokra jellemző, a *-ként* is a csonka tőhöz kapcsolódik. Egybeírása a tövel a legkorábbi előfordulása óta szinte kivétel nélküli, Tinódi énekeiben ezért ez nem újdonság.

3.2. A distributívusi **-nként** adatai: „Hogy ne efenec *feienként* Chyaßarnac rabba” – *feienként* (Erdély 1.), „Mind *feienként* arról tudakozanac” (Judit), „Mert nagy keuelyfegben *feyenként* efénec” – *feienként* (Szeged), „Az rendet *feienként* ti mind meg alyatoc” (Szalka), „Mind *feyenként* Istenec halat adnac” (Varkucs), „Ez idő közbe *naponként* vitata” (Temesvár), „*Naponként* æc varyac az kiralnac hadát” (Szeged), „*Rendœnkent* vizes bœrœket hagyanaac” – *Rendenként* (Eger 2.), „*Rendœnkent* nekijk mind munkat ada” (Summa), „Remœlés nagy fírás mind *vczánkœnt* vala” (Szeged) stb. 5 szóalak 19 előfordulással.

Kései középmagyar: összes: 10, átlagos: 0,37. Tinódi: összes: 19, átlagos: 0,66. Gyakorisága majdnem a kétszeresére nő. Berrár Jolán a ragról szóló tanulmányában a XV–XVI. századi kódexekből 660 adatot említ, amelyből 537 időt jelentő szóhoz járul (*naponkœd*, *koronkœd* stb.). Ezen kívül a következő jelentéscsoportokat különíti el (egyben a rag funkcióinak a szélesedését is felvázolva ezzel): helyet jelentő szóhoz járulók (*házankœd*, *utcánkœd* stb., 41 adat), az egész részeit jelentő szavakhoz járulók (*tagonkœd*, *izenkœd* stb.), egy csoport egyedeit jelentő szóhoz járulók (*fejenkœd* stb., az előzővel együtt összesen 82 adat, l. BERRÁR 1957: 57–59). Az utóbbi két csoport a tulajdonképpen distributívusi raghasználat, ebből Tinódi énekeiben 16 adat van, szemben az egy helyet helyet jelölővel (*uccánkœnt*), és a két időt jelölővel (*naponkœnt*, két előfordulással). Tehát a distributívusi funkció megerősödik. A morféma viszonylagos gyakoriságát a *fejenként* alakjainak nagy száma okozza (14 adat), vagyis újabb alakulat kevés van: egyedül a *rendœnkœnt* két adata említhető itt, ebből a rag igen lassú terjedésére lehet következtetni.

Tinódi énekeiben a kései ómagyar alakváltozataival (*-nkœd*, *-nkœt*, *-nkœnd*, *-nkœnt*) szemben egyféle változatban fordul elő a *-nkœnt*. A Hoffgreff-féle kiadás csak néha jelöli a magánhangzó időtartamát, a Heltai-féle legtöbbször jelöli.

Mivel ragunkat már a legkorábbi kódexeink is többnyire egybeírják, ezért a korai középmagyarban ez már természetesen kivétel nélküli. Léven más-salhangzó-torlódással kezdődő toldalék, a nominativusban konszonánsra végződő szavakban a teljes tőhöz járul (a véghangzó minősége e dolgozatnak nem tárgya).

3.3. A sociatívusi **-stul/-stül ~ -stól/-stől** adatai: „Molnac *barmoftul* mind el romlanac” (Summa), „Az iob fülœt neki *gyapiaftul* el meczœc” – *gyapiaftól* (Erdély 5.), „Ket fel közœt *mindenœftœl* el veßni” (Léva...), „Bekeuel *morhaftul* ha elbochatanac” – *marháftól* (Ali basa), „Mind *varaftul* minket mind el tœrenec” (Léva...). 5 szóalak 5 előfordulással.

Kései középmagyar: összes: 2, átlagos: 0,07. Tinódi: összes: 5, átlagos: 0,17. Csekély mértékben nő a gyakorisága, ám ennél is fontosabb, hogy a

kései ómagyarhoz képest egyre több konkrét főnév kaphatja meg a ragot. A XV–XVI. századi kódexekben a *mindenestül(fogva)* névmási határozószó (és névutós változata) adatain kívül összesen 42-szer fordul elő 14 kódex, ill. kéz írásában (vö. BERRÁR 1957: 71), ami kódexenként 3-as átlagos előfordulást jelent. Tinódi énekeiben egy *mindenestől* adat van, figyelemre méltó, hogy ez az egy szerepel nyíltabb alakváltozatban. Mivel erről a szóalakról terjedt tova a használata, lehetséges, hogy az újabb, nyíltabb alakváltozat is ezen bukkant föl először. A *mind* határozószó sokáig más alakokon is együtt szerepel a raggal az összefoglaló jelentésárnyalat hangsúlyozására; itt is két adatban, azzal a különbséggel, hogy a *barmostul* esetében nem előtte, hanem utána áll.

Szabad magánhangzó-váltakozásban vesz részt a morféma; Heltainál mindkét meglévő adatban a nyíltabb változat szerepel (a *marhástól* alakban a tövet is nyíltabbra javítja). Ez összefüggésben lehet azzal, hogy Heltai is *s + -tól/-től* felépítésűnek etimologizálhatta a ragot (l. BERRÁR 1957: 67). A *gyapjastul* alak is inkább ezt a szegmentálást feltételezi, hiszen lehetett volna *gyapjústul* is; az *-s* képző előtt mindig a véghangzóihiányos *tő* szerepel.

A *-stul/-stül ~ -stól/-stől* Tinódi énekeiben is egybeírva található, és a mássalhangzós töveken a teljes tőhöz kapcsolódik.

3.4. A temporalisi *-kor ~ -koron ~ -kort* adatai: „Az Berencha *akkor* lam vgy hozta vala” – *ackor* (Erdély 4.), „Beglér bec *ackor* femmit nem kaphata” (Temesvár), „Io hirt io neuet *akkor* es nyert vala” – *ackor* (Temesvár), „Ket porkolab vala *ackor* az Hollo kēbe” (Ali basa), „Kiralne aßBon *akor* Feier Varba” (Terek János), „Igaz *akor* Terec Ianos erkæzéc” (Terek János), „Mert *acor* tudom leß nekæm nyeresæm” (Kurfirist), „*Akkor* kiral hada Almas vár alat vala” – *Ackor* (Erdély 2.), „*Akkor* az harczon focfæ terec veße” (Temesvár), „*Ackor* nagy feb efec vitez Horuatinouityon” (Léva...), „*Ackor* az vrfijnac hamar hirt hozanac” (Verböczi), „Vala nagy Gyærgy *azkor* az vr hadnagya” (Terek János); „*Efele kor* ket embæreæ iæuenec” (Terek János), „*Halalakor* kiral hadgya ez Baratot” (Erdély 1.), „De az meg *ßalaskor* kiral felē ment vala” (Ali basa), „De *mikor* Claftromba Remætekkæßt vala” (Erdély 1.), „Valion *mikor* leßen Caßaba ßallafa” (Erdély 5.), „Vén ßakalu hop meßtæreæ *mikor* kæppentnec” (Részögösök...), „*Mikor* künyches Budat en kezem hæz veuém” (Erdély 1.), „*Mikor* eftue iol el fetetæléenec” (Judit), „*Mindenkor* forgodnec kiral tanachiual” (Erdély 1.), „Negy vrnac *mundenkor* egygic ot ben lalnéc” (Erdély 1.), „Ne *mikor* Noe fel ferkene hogy ki menénec” (Részögösök...), „Nam az *ofstromkor* az varbol ki ßækéc” (Léva...), „Szolnoc *ßallafa kor* el ky chellege” – *ßálláfa kort* (Eger 4.), „Senkij az *ßallaskor* ki ne üültene” (Eger 1.), „*Senkij* *ßallas kor* ki ne iuæltene” (Summa), „Nyolcz zazloulal vgyan *akkor* rohananac” – vgyan *ackor* (Eger 4.),

„Meg Ballata vgyan ackor Chyabragot” (Léva...), „*Valamikor* leßæn en ellenfegæm” (Kurfirſt), „*Vechyernekor* kis aßbon mas napian vala” (Szalka), „*Vechernyekor* foc Békkal keßült vala” – *Veczernękort* (Eger 2.), „Budarol foc magyar *akkoron* ki Balla” – *ackoron* (Erdély 1.), „Soc barmot Magyaroc *akkoron* alhaytanac” – *ackoron* (Erdély 2.), „Mely gonoß Berenche *akoron* adatec” – *ackoron* (Erdély 4.), „Nagy eræs viadalt *ackoron* tartanac” (Szeged), „No *akoron* Betuliaban vala” (Judit), „Az meg *ßallaskoron* el ki rekedæt vala” (Ali basa), „Az Tot varadgyara *mikoron* iuttac vala” (Erdély 4.), „Az Mezen el ala *mikoron* iutanac” (Szeged), „*Mikoron* iutanac az neues al Vinczbe” (Erdély 5.), „*Mikoron* ertyc raioc Ballafát” (Summa), „Es az vr Bolgayat *mindenkoron* meg leli” (Erdély 2.), „Kiért *mindenkoron* en halat attam” (Udvarbírák...), „*Szálás koron* kí nagy foc vijadalba” (Eger 4.), „Kic *akkort* mindnyaian Szaßfebæsbe valanac” – *ackort* (Erdély 1.), „Az nagy Horuat Ferencz *akort* kæßtæc ot vala” – *ackort* (Szeged), „Mért bekefélę dolgat *ackort* futtya vala” (Temesvár), „Még az Temes varat *ackort* vijac vala” (Ördög Mátyás), „Bafa fatoraban *akort* vele vala” (Buda), „*Ackort* ot el veße kit lokan bananac” (Szalka), „Tißtæl *mikort* adá Hederbéc Szanchaknac” (Szeged), „Sault az Sathan *mikort* bantya vala” (Dávid), „Az hatuanhoz kæßel *mikort* iutanac” (Varkucs), „*Mikort* immar ben valatoc Lippaban” (Terek János), „Derec oſtrom *vechyernyekorig* tarta” (Eger 4.) stb. 23 szóalak 153 előfordulással.

Kései ómagyar: összes: 2, átlagos: 0,07. Tinódi: összes névmási adverbiumok nélkül: 12, átlagos: 0,41; összes adverbiumokkal: 153, átlagos: 5,28. Még az adverbiumokat figyelmen kívül hagyva is hatszorosra nő a rag gyakorisága. A 12 nem névmási tövű adatban 10-szer szerepel a *-kor*, a már valódi ragnak tekinthető rövidült alak. A rag használatának bizonytalanságát jelzi a raghalmozásos forma: *vecsernyekorig*, továbbá az, hogy Heltai kétszer a névutószerű *-kort*-ra javítja a Hoffgreff-kiadás *-kor*-ját: *ßallafa kor* – *ßállafa kort* (Eger 4.), *Vechernyekor* – *Veczernękort* (Eger 2). Megállapítható, hogy a névutószerűen használt alakok Tinódi énekeiben már inkább azokra a névmási tövekre korlátozódnak, amelyek a rag előzményének tekinthetők.

A határozószói névmás *akkor* sokszínű írásváltozatokban bukkan föl: a hasonulást geminált jelével jelölő (*akkor*), *-ck*-val jelölő (*ackor* – Heltainál ez általános), nem hasonult (*azkor*), rövidebb változat (*akoron*).

A rag kapcsolódásmódja is sokat elárul a használatával kapcsolatos bizonytalanságról: a nem névmási töveken négyszer szerepel különírvá, ebből egyszer még a névutószerű *koron*, ám a többi esetben a *-kor* formában, vagyis még a rövidebb forma mellett is eleven lehetett a morféma névutószerűsége (Heltai épp ezek egyikét egészíti ki primér raggal, hogy valódi névutót csináljon belőle). Fontos tulajdonsága a ragnak, hogy kapcsolódhat birtokos

személyjeles szóhoz, Tinódi énekeiben is három szóalakon; talán emiatt is szerepelhetett ezek közül kettőben különírva a *-kor*.

3.5. A multiplicativusi *-szor/-ször/-ször* adatai: „*Elæþer* Tokaynal nagy futamafa læn” (Erdély 1.), „*Elæþþer* iob volna orþagra gondolni” – *Elæþer* (Erdély 2.), „Annac eþét þokta *elæþer* el venni” (Erdély 5.), „*Elæþþær* kezdéc tærny palotáknac” – *Elæþer* (Eger 2.), „Az Lancz kenet Nemæt *elæþær* futni kezdé” (Ördög Mátyás), „Ket neguen ezæræn *elæþær* vala” (Kurfirst), „Tarnoc ferencznec *elæþþær* feiét veuec” (Léva...), „Alnoc haloiaiban *egy þær* el be eité” (Prini), „Chiac *egyþær* borotokba inya adnac” (Kapitán), „*Harmadþor* azon Vas Miklost aþontul / (...) bochyata” (Eger 4.), „Iefuþt *haromþor* æk kijaltanac” (Summa), „*Ketþær* eræþben meg epeijtic vala” – *Ketþer* (Eger 2.), „Harmincz adofokat *ketþær* el hozata” (Varkucs), „*Let elæþær* ó kapu baþyaiara” – *Læt elæþer* (Eger 4.), „*Maþþor* louakat æzueræket nyerénec” (Summa), „Iefuþt Allat meg *maþodþor* uuælteneac” (Szeged), „Meg *maþodþor* æket bochyatta vala” (Eger 4.), „Efmeg *maþodþor* æc kij æteneac” (Summa), „*Sokþor* ezfele þokat kijaltanac” (Eger 3.), „*Sokþor* kerice Egræt nemet Kiralnac” (Varkucs), „Eluegy terekekuel együt *fokþor* oþtromla” – *sokþor* (Erdély 1.), „Æ kæzettæc nagy *fokþor* harcþolanac” (Kurfirst), „Ez kereþtienfegnec *fokþor* iol þolgalt vala” (Léva...) stb. 10 szóalak 33 előfordulással.

Kései ómagyar: összes: 49, átlagos: 1,81. Tinódi: összes: 33, átlagos: 1,38. Látszólag csökken a már a kései ómagyarban is szilárdabb elemnek tekinthető rag gyakorisága, azonban figyelembe kell venni, hogy a kései ómagyar 49 adata közül 42 a fordításokban jelentkezik, és a szentírásszövegekben gyakran előforduló latin multiplicativusos számnévi alakokat fordították vele. Raggá szilárdulását az is jelzi, hogy névutói előzményei (*szeren*, *szert*) már nem fordulnak elő.

Az alaki viselkedése azonban sokat elárul múltjáról. A Hoffgreff-kiadás bizonyos palatális alakjai ingadozást mutatnak: *elōszer* ~ *elōször*, más szóalakok az *ö-ző* nyelvjárásokra jellemző kétalakú változatokban szerepelnek: *egyször*, *kétször*, *háromszor*, míg Heltainál kétalakú morfémaként fordul elő: *elōszer*, *kétszer*, *sokszor*, amint azt javításai is mutatják. Az 1574-es kiadás illabiális palatális változata a névutói előzmény maradványa lehet, amit az a tény is támogat, hogy Heltai egyébként kedvelte az *ö-ző* alakokat (l. pl. a *löt elæþer* adatot).

A rag egyetlen kivétellel egybeírva szerepel. A magánhangzós szóvéghez (az *elōször* adataiban) geminálódott *sz-szel* kapcsolódik, bár ennek jelölése sem kivétel nélküli. Heltai inkább a rövidebb formát részesíti előnyben.

3.6. A modalis-essivusi **-(s)t** adatai: „Sokan *kæztæc keferueft* fiŕnac vala” (Kurfirst), „Az ti honnotokban *nyugolmaft* laknatoc” (Verböczi), „Egy falka ideig *nyugolmaft* elenec” (Szalka), „Az *ùrefi* nem marad ù poharual” (Udvarbírák...). 3 szóalak 4 előfordulással.

Kései ómagyar: összes: 35, átlagos: 1,3. Tinódi: összes: 4, átlagos: 0,14. A feltűnő különbséget ismét a kései ómagyar fordításaiban nagy számban szereplő *-st* okozza, az eredeti magyar szövegekben mindössze 5-ször fordult elő a korpuszban. Tinódi énekeiben csak essivusi funkcióban van meg. Ezek a szavak nem szerepelnek szinonim ragjukkal, az *-n*, *-an/-en* modalissal, ám találunk *gyorsan*, *bölcsen*, *erősen*, *kegyelmesen*, *rettenetesen* alakokat (ezek csak így), 5 szóalak 78 adattal. (A *gyors* és a *bölcs* esetében a szóvégi más-salhangzó-torlódás eleve kizárja az *-st* fölvételét.) Az *-n*, *-an/-en* tehát Tinódi esetében is gyakoribb, ám nem igaz a tendencia, amit a TNYt. ezen ragokkal kapcsolatban fölvázol: a hosszabb szavak a nem szótagalkotó ragnak, a rövidebbek pedig a testesebbnek kedvezhettek (l. KOROMPAI, 1992: 365., 404.), hiszen itt az *ürest* formával szemben állnak a *kegyelmesen*, *rettenetesen* alakok, míg a korábban gyakori *erőst* helyett *erősen* áll, az azonos képzővel ellátott szavak pedig mindkét raggal előfordulhatnak: *kegyelmesen*, de *nyugolmast*. Feltűnő, hogy az *-n*, *-an/-en*-nel szereplő alakok mind módhatározóiak. Elvileg lehetséges volna ilyenfajta funkciómegoszlás a szinonim ragok között, de ilyen kevés példából nem mernék erre következtetni.

Alakváltozatai nincsenek, kapcsolódásmódjában a kései ómagyarhoz képest nem történt változás.

3.7. Az **-(ig)lan/- (ig)len** adatai: „Az Sandor *baftyaiglan* belŕe varba” (Eger 2.), „Neki mind *eltiglen* nagy fohazkodafa” (Príni), „Az *fokiglan* belŕel mind tŕtes vala” (Eger 1.), „Tŕmlŕcztŕel foguan *kæzep kapuiglan*” (Eger 2.), „*Teteiglen* baronabol fel rottac” (Eger 1). 5 szóalak 5 előfordulással, csak az *-ig*-gel együtt.

Összes előfordulás: 5, átlagos: 0,17. Az *-ig* ragot nyomatékosító funkcióra már a kései ómagyarban is voltak példák (l. Korompai, 1992: 366.), Tinódi énekeiben csak így szerepel, többnyire helyhatározóként. A később gyakrabban előforduló melléknévi igenévhez kapcsolódó ragra nincs példa.

A kései ómagyar alakjaihoz hasonlóan egybeírva, illeszkedett változatokban szerepel.

3.8. A **-lag/-leg** Tinódi énekeiben nem fordul elő.

3.9. A **-né** adatai: „Azert Buiac falat egy *chepne* fem ferte” – *czæpné* (Ali basa), „Az Chaŕar ereiét egy *chæpne* fem felec” – *czæpné* (Szeged). 2 szóalak 2 előfordulással.

Összes előfordulás: 2, átlagos: 0,07. A kései ómagyarban a Huszita Bibliában fölbukkanó ragot a TNyt. már a korszak végére nem tartotta önálló morfémának, Tinódinál mégis előkerül. A kései ómagyarban „a mértékhatározó szerepét (...) önmagában nem, csak a *-ra/-re* raggal bővülve tudja betölteni” (KOROMPAI, 1992: 367.), ám itt mégis magában szerepel. Lehetséges, hogy volt a használatának valamiféle regionális kötöttsége; tudjuk, hogy a Huszita Biblia szerzői délvidékiek (szerémségiek) voltak, és Tinódi szülőhelye is a baranyai Tinód lehetett, amely elég közel fekszik a Szerémséghez. Ezekben a regionális változatokban talán tovább élt a rag.

Alaki viselkedéséről és kapcsolódásmódjáról ennyi adat mellett csak annyit jegyezhetünk meg, hogy Heltai mindkét példában jelöli a magánhangzó hosszúságát.

3.10. A *-képpen* adatai: „Kit az Isten *boßßu keppen* tart vala” (Judit), „*Chyuda képpen* törtent nagy Bernyü Halalarol” (Erdély 1.), „*Chuda keppen* algyu por am fel gyutatéc” (Ördög Mátyás), „*Ciuda keppen* æ nagy meg romlafárol” (Judit), „*Chyuda keppen* liet Nemætæc lānczara” (Buda), „*Chyuda kepen* oly igen rettenenec” (Judit), „*Chyuda kepen* tærifaraßtya æ magat” (Buda), „Lippa Solymos vara meg *chuda keppen* veße” (Ördög Mátyás), „Nabugodonozor *chyuda keppen* lakozec” (Judit), „Gonoz nem io *ez keppen* chyelekædny” (Szitnya...), „*Külæmb külæmb keppen* æ malaßtyaban / (...) el iaryon” (Kapitán), „Az Isten *læt maskeppen* vegeßte volt” (Kurfirist), „Az *kæfalnac oftrom keppen* eßenec” (Szitnya...), „*Semmikeppen* aßBonnac nem teczic vala” – *Semmiképpen* (Erdély 2.), „*Semmijkeppen* nem teczéc ez az Vlumannac” – *Semmiképpen* (Erdély 4.), „*Semmikepen* mezære Kaful nem mene” (Szulimán), „De chac *fumma képpen* it æ rola iroc” (Erdély 2.), „*Ha vak meræ keppen* reaioc rohanoc” (Szalka), „Nagy *vac meræ keppen* rayoc æklelenec” (Szalka). 10 szóalak 19 előfordulással.

Összes előfordulás: 19, átlagos: 0,66. A morféma rag mivolta is vitatott kérdés, vö.: „...rövidülése igen későn, csak az újmagyar korban következett be, s akkor sem kizárólagosan. – Valójában a *-képpen* ma sem tartozik a »tipikus« határozóragok közé, sokkal inkább tekinthető összetett határozószók utótagjának vagy határozószó-képzőnek.” (ZSILINSZKY 1992: 702.) A TNyt. a kései ómagyarban még egyértelműen névutónak minősíti, bár a raggá válás útján levő elemek között említi. Ennek a folyamatnak a lezajlása hasonló lehetett, mint a *-kor* raggá válása. Berrár Jolán a *-képpen* elterjedését szófaji csoportokhoz köti. Szerinte a következő sorrend megjelenésének gyakorisági sorrendje is egyben: a) kérdő-határozatlan-vonatkozó névmástövek, b) mutató névmások (l. pl.: *ezképpen*), c) határozatlan, tagadó és általános névmások, d) számnevek, e) a melléknevek egy csoportja, amelyek viszonyítást, rámutatást, kiemelést stb. fejeznek ki, vagyis a névmásokéhoz közelítő jelen-

tésük van (l. pl.: *külömb-külömbképpen*, f) néhány – a *-képpen*-nel gyakran előforduló – főnév és melléknév, amelyeket csak a könnyebb hivatkozás kedvéért különít el (ilyen pl. Tinódi énekeiben a *csudaképpen*), g) egyéb tartalmas jelentésű főnevek, melléknevek, igenevek, mint Tinódi műveiben az *ostromképpen*, *vakmerőképpen* (l. BERRÁR 1957: 22–23). A morfémat azért minősítem Tinódi énekeiben ragnak, mert az adatok háromnegyede az utolsó három csoporthoz köthető, és az ezeken való elterjedés a raggá válást jelzi. Másrészt előfordul jeles szóalakok után: *külömb-külömbképpen*, *vakmerőképpen*, ami szintén a rag mivoltát támogatja.

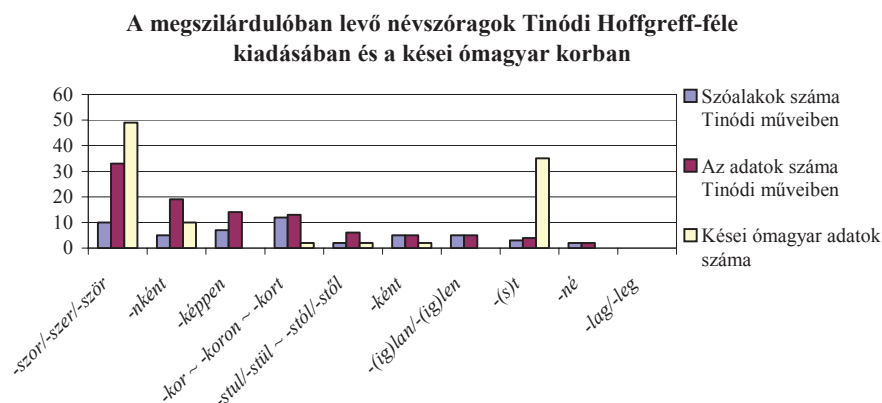
A névmástöviön egybeírva szerepel a Hoffgreff-féle és a Heltai-féle kiadásban is. Ez utóbbi jelöli a magánhangzó hosszúságát is. Az 1554-es kiadásban szerepelnek rövid *p*-vel írt alakok is, amelyek talán a *kép*-pel való etimologikus kapcsolat feltételezésének a jelei.

3.11. A névszóragozás megszilárdulóban levő elemei Tinódi műveiben rendkívül tarka képet mutatnak. A névutóból agglutinálódott vagy agglutinálódó ragok a leggyakoribbak. Az adatok számát tekintve gyakorinak számít még a *-nként*. A raghalmozással keletkezett elemek közül feltűnő az *-st* ritkasága a kései ómagyarhoz képest. A ragok megszilárdultságának megítélésében az adatok számánál nagyobb súllyal esik a latba a raggal alkotott szóalakok száma; eszerint a *-kor* vezet. E rag mutatja egyébként is a legjelentősebb eltérést a kései középmagyarhoz képest: jóval gyakoribbá vált. Kisebb mértékű növekedés tapasztalható a *-ként* és a *-stul/-stül* esetében.

A kései ómagyar korban fölbukkanó elemek közül azonban nem mindegyik esetében beszélhetünk tovaterjedésről és megszilárdulásról. A Tinódi-nál legritkábban szereplők – az *-st* kivételével – inkább a háttérbe szorulás jeleit mutatják, ezek: *-(ig)lan/- (ig)len*, *-né*, *-lag/-leg*. Ezen ragokkal kapcsolatban inkább csak az ómagyar kori keletkezésről és a középmagyar kori visszaszorulásról beszélhetünk. Már a korai példáikban is erősen határozószószerűek, ami elősegíthette a toldalékként elsorvadásukat. (Vö. KOROMPAI, 1992: 366–7., ill. l. még a diagramot.)

4. Tinódi műveinek tükrében tehát a korai középmagyar kor névszóragozási rendszerének mozgásban levő elemeiről összefoglalva a következők mondhatók el. A kései ómagyarban regisztrált folyamatok megmutatkoznak a históriás énekekben: az akkor visszaszorulóban levők ezekben is korlátozott használatúak, relatív gyakoriságukat egy-egy hagyományos ragozású helynév gyakorisága befolyásolhatja csupán. A kései ómagyarban megszilárdulóban vagy kialakulóban levők közül a névutói eredetűek tovább haladnak a megszilárdulás útján: gyakoribbak lesznek mind a velük alkotott szóalakok, mind az összes előfordulásuk számát tekintve. Az egyéb alakulási

ragok kevésbé dinamikusán fejlődnek: csak kisebb mértékben nő a gyakoriságuk, kevesebb szóalak kialakításában vesznek részt, és némelyek gyorsan a háttérbe is szorulnak. A grammatikalizálódás folyamatában nagy szerepe van az adverbiumoknak és a névmásoknak, az ezektől való elszakadás, és más töveken való fokozatos terjedés a raggá válás útja. Tinódi énekeiben a megszilárduló ragok esetében ennek a folyamatnak a kezdeti szakasza tapintható ki.

Idézett irodalom:

- BERRÁR JOLÁN 1957: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. NytudÉrt. 13., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAI KLÁRA 1992: A névszóragozás. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992: A névutók. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.